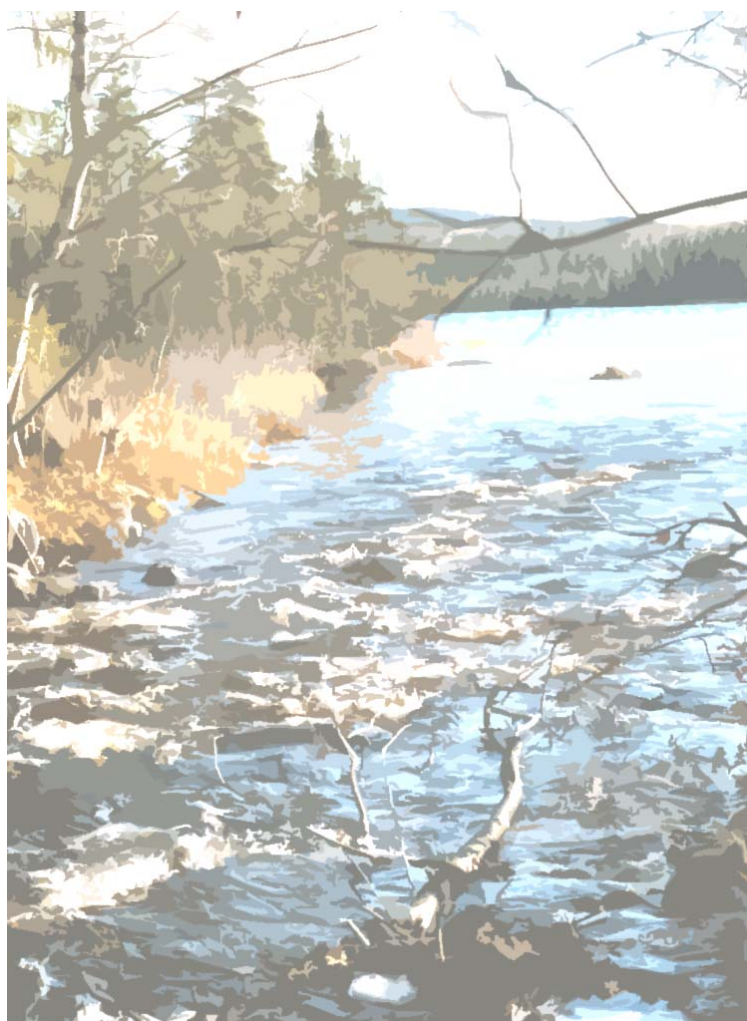

ARKEOLOGI I NORR 10

ARKEOLOGI I NORR 10

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi
och samiska studier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of Archaeology
and Sámi Studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Utlopp i sjö - där världar och resurser möttes.

Utgivare och distribution:

Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning (ej Bergman och Loeffler):

Sees-editing Ltd, UK.

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2007

Innehåll

<i>Per H. Ramqvist</i> Förord	v
<i>Ingela Bergman</i> Vessels and kettles. Socio-economic implications of the cessation of asbestos pottery in Northern Sweden	1
<i>Mirja Miettinen</i> Fynd av senneolitisk asbestkeramik i Sydösterbotten	17
<i>Asgeir Svestad</i> ”Folk er vanligvis ikke særlig villige til å snakke om de døde”. Synspunkter på materialitet og samisk gravskikk	41
<i>Anders Huggert</i> Fem vapenbilder och dessutom en heraldisk örn i Mörträsk-fyndet	77
<i>Berit Andersson & Erik Sandén</i> En boplatzvall från äldre järnålder i Torrböle, Nordmaling sn, Västerbotten	93
<i>Lennart Klang</i> Fattenborg som fornlämningsmiljö och forskningsobjekt	105
<i>David Loeffler</i> Archaeological surveys - a few reflections. As exemplified by features and finds from Lake Hångstaörn, Medelpad	137
<i>Per H. Ramqvist</i> Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion	153

"Folk er vanligvis ikke særlig villige til å snakke om de døde"

Synspunkter på materialitet og samisk gravskikk

Asgeir Svestad

English summary

The Sámi conversion to Christianity is generally believed to have taken place during the period AD 1600-1750. According to the "orthodox view" the Christianization led to the abandonment of the Sámi religion and religious practices. Findings from an investigation of Sámi Christian cemeteries, however, demonstrate that a number of pre-Christian features continued to be included far into the Christian period. Thus, the burial customs of the Sámi provide forms of inertia that persisted for a long time and are unlikely to be due to cognitive processes alone. Sámi burials rather indicate that materiality can be regarded as an incorporated "actor" in its own right, which played an important but overlooked role in the course of the Christianization of the Sámi.

*Asgeir Svestad, Universitetet i Tromsø, Institutt for arkeologi, 9037 Tromsø, Norge.
asgeirs@sv.uio.no*

Innledning

Det har lenge vært et mer eller mindre uuttalt aksiom at arkeologifaget og dets egenarta kilder mangler den primære utsagnskrafta til skriftlige kilder og muntlige informanter. Av den grunn har faget heilt sia begynnelsen av 1800-tallet fått en nærmest underordna eller "devaluert" vitenskapelig status i forhold til fag som historie og sosial antropologi. Likevel, det har alltid vært fagets primære mål å trenge bak oldsakenes eller de materielle levningenes overflate. I denne artikkelen vil jeg forsøke å vende tilbake til noe av dette arkeologiske a priori. Fokus vil imidlertid ikke rettes så mye mot tankene bak materialitetens synlige overflate, men snarere den betydningen overflatene så å si i seg sjøl kan sies å spille for mennesker, samfunn og prosesser. Dette med særlig henblikk på samisk gravskikk og kristningsprosessen blant samene på 16- og 1700-tallet.

Asgeir Svestad (f. 1962), post-doktor ved Institutt for arkeologi, Universitetet i Tromsø. Pågående forskningsprosjekt om overgangen fra førkristen til kristen samisk gravskikk.

Tidligere forskning om arkeologisk faghistorie, teori og kritikk presentert bl.a. i boka "Oldsakenes orden" (1995) og dr.avhandlinga: "Finn din egen filosof. Konfrontasjoner og kontradiksjoner i den arkeologiske teoridebatten".

Tilnærminga tar utgangspunkt i teorier som relativt nylig har markert seg i arkeologien om hvordan ting eller materialitet inngår i og påvirker menneskers liv (se f.eks. Shanks 1998; Burström 1998; Schiffer 1999; Buchli red. 2002; Olsen 2003, 2004, 2006a, 2006b; Tilley *et al.* 2006; jf også Latour 1997, 1999). Til grunn her ligger erkjennelsen om at den materielle verden ikke har blitt gjort til gjenstand for den oppmerksomhet som den fortjener. Våre liv kan ikke bare gjøres til mentale og sosiale konstruksjoner, men ting og fysiske omgivelser synes også å "avkreve" oss for bestemte væremåter og handlinger - og ofte uten at vi er det særlig bevisst. Som arkeologer er det viktig å undersøke i hvilken grad materialitet setter betingelser for menneskelig handling, og som Bjørnar Olsen sier, rette fokus mot den andre halvpart av fortellinga: "how objects construct the subject" (2003:100).

Denne artikkelen legger ikke opp til noen dypere ontologisk diskusjon, men vil på bakgrunn av ovennevnte forsøke å tilnærme seg et konkret arkeologisk materiale, slik man finner det på samiske kirkegårder og i kristne graver. Ved å presentere noen trekk av dette materialet vil jeg forsøke å si noe om den betydning samisk gravskikk kan ha spilt i forbindelse med kristningsprosessen.

Obskure elementer

Synet på kristningen av samene har i stor grad vært forma av fag som religionshistorie og historie (se f.eks. Helland 1906; Reuterskiöld 1912; Itkonen 1946; Karsten 1952; Steen 1954; O. Pettersson 1957; Nesheim 1966; Mebius 1968, 1972; Bäckman 1975; Bäckman & Hultkrantz 1978, 1985; Widén 1980; Pentikäinen 1984; Ahlbäck 1987; Rydving 1995a). Dette har vært basert på prester og misjonærers nedtegnelser av samisk religion i forbindelse med kristningen, slik den noe ulikt fant sted innen østsamisk og vestsamisk område mellom ca 1550 og 1750¹. Med unntak av enkelte arbeider har det vært lagt liten vekt på arkeologisk materiale og særlig gravskikk for forståelse av denne prosessen (se Manker 1961; Storå 1971; Schanche 2000; Hansen & Olsen 2004). Det kan virke eiendommelig all den tid materielle elementer og fysiske omgivelser synes å ha hatt en særlig betydning for den førkristne samiske religionsutøvelsen. Som Lars I. Hansen og Bjørnar Olsen (2004: 315f) oppsummerer i den nylig utgitte *Samenes historie fram til 1750*, kan

samenes "sjamanistiske" naturreligion karakteriseres vel så mye som en praksisreligion (jf Rydving 1995a). I dette ligger det at den ikke hadde noen fast liturgi, hellig skrift eller presteskap, men at utøvelsen og vedlikeholdet skjedde gjennom handlinger, myter, fortellinger og materielle ytringer. Dette gjorde religionen dynamisk ved at den både var åpen for individuelle fortolkninger og inkluderende i forhold til fremmede religioner, inkludert den kristne. Funn av krusifikser og andre kristne symboler i førkristne graver vitner om dette (Hansen & Olsen 2004:318-321, jf Schanche 2000:136, 335ff). De fysiske omgivelsene sto heilt sentralt, oppfatta som besjela av ei rekke makter og krefter og også forfedrenes ånder. Omgivelsene utgjorde slik et sakralt rom, der relasjonen til gudene, maktene og forfedrene blei vedlikeholdt gjennom kollektive og individuelle ritualer og handlinger. Det er en utbredt oppfatning at man ga avkall på dette universet gjennom kristningen (jf Helland 1906; Itkonen 1946; Steen 1954; Widén 1980; Bäckman & Hultkrantz 1985; Rydving 1995a). Kristningen markerer slik et tidsskille ved midten av 1700-tallet, og som Håkan Rydving (1995a:16) sier det: "... among the three most important interethnic markers that distinguished Saami from non-Saami, only language and dress remained when religion no longer functioned..." (jf Mebius 1968:35). Utsagnet baseres på en undersøkelse av kristningsprosessen blant Lulesamene, men det er verdt å merke seg den ikke heilt ubetydelige reduksjonismen Rydving foretar av den samiske materielle kulturen. Hva med de hellige plassene og det mytiske landskap, for ikke å nevne reindriften: teltplassene, melkeplassene, slakteplassene, gjerder, lavvu, arran, pulk, lasso, kniver osv. - mye av dette er fremdeles i bruk!? Rydving nevner videre at enkelte samer fortsatte å ofre og bruke sjamanrommet i det skjulte utover 1800-tallet og muligens inn på 1900-tallet, men det er vanskelig å vite hvordan dette skal forstås, eller som han sjøl sier det: "How these elements functioned is, however, obscure" (Rydving 1995a:167). Det finnes også et folkloristisk materiale med tilsvarende religiøst preg fra samme tid. Hans Mebius oppfatter dette noenlunde i tråd med Rydvings generelle forståelse, som "... kvarlevor av en religion, som inte längre är en organisk del av samisk kultur" (Mebius 1968:14).

Om man ser nevnte obskure og folkloristiske elementer i sammen-

heng med det arkeologiske materialet som finnes fra kristne samiske gravplasser, tegner det seg et langt mer omfattende bilde (se også Kjellström 1987; Bjørklund 1997; Kalstad 1997; Kuropjatnik 1997; Pentikäinen 1997; Sergejeva 1997; Schanche 2000:337ff). Den foreløpige gjennomgangen av materialet fra gravplassene viser at ei rekke førkristne trekk eller såkalte reminisenser er til stede. Materialet er rett nok begrensa/fragmentarisk, men i flere sammenhenger kan man følge trekk lenge etter 1750 - til og med etter 2. verdenskrig. Spørsmålet er om dette kan tas til inntekt for at det førkristne universet med dets gravskikk og religiøse praksis fremdeles spilte en rolle? En uttalelse fra distriktslege Bjarne Skogsholm i Vadsø i forbindelse med hans utgraving av skjeletter i 1914 på den gamle kirkegården i Karasjok (1766-1820?), er en interessant indikasjon i denne forbindelse. I brev til professor Karl Emil Schreiner ved Anatomisk Institutt i Oslo skriver han at det var svært vanskelig å skaffe hjelpsmenn til utgravingsarbeidet. Dette begrunner Skogsholm med at "... lapperne her er latterlig overtroiske ...". Uten hjelp fra lensmannen ville det vært umulig å få gjennomført arbeidet, skriver han videre². Skogsholm var ikke den eneste som støtte på slike holdninger på "jakt" etter hodeskaller og skjeletter på samiske kirkegårder fra midten av 1800-tallet og frem til ca 1940 (se f.eks. Læstadius 1838/1839; Hallström 1922).

På bakgrunn av ovennevnte synes det for enkelt å hevde at disse førkristne trekkene ikke lenger var en organisk del av samisk kultur, eller at førkristen religion ikke hadde noen funksjon lenger. Derimot synes det nærliggende å se den "overtroiskhet" som Skogsholm støtte på i sammenheng med den betydningen forfedrene hadde i samisk religion og førkristne univers, og at gravene fremdeles var viktig for ikke å si svært avgjørende i så måte. De materielle trekkene må ikke nødvendigvis representere en verbaliserbar eller kognitiv kunnskap av den grunn.

Jeg skal komme tilbake til denne problematikken mot slutten av artikkelen. Forut for det, vil jeg presentere noen generelle trekk av samisk gravskikk, slik den fortoner seg gjennom arkeologiske, etnografiske og (fysisk) antropologiske undersøkelser av førkristne og kristne graver (jf Charuzin 1890; Hallström 1908, 1921, 1922; Wik-

lund 1916; Šmidt 1930; Schreiner 1935; Leppäaho 1937; Caimatz 1950, 1951; Gurina 1956, 1997; Simonsen 1959, 1982; Simonsen & Vorren 1960; Manker 1945, 1961; Kopisto 1971; Storå 1971; Luk'jancenko 1985, 1987; Holck 1990; Arponen 1993a, 1993b; Schanche 2000; Shumkin *et al.* 2003; Svestad & Barlindhaug 2003; Ruohonen 2002, 2005; Edbom 2005; Shumkin & Murashkin 2006; Svestad³ 2006a, 2006b). Materiale fra samiske kirkegårder og kristne graver har særlig vært framskaffet gjennom antropologiske undersøkelser.

Førkristne samiske graver og gravplasser

Den førkristne samiske gravskikken knyttes særlig til de såkalte urgravene, slik disse er presentert i arbeidet *Graver i ur og berg* (2000) av Audhild Schanche. Schanche daterer urgravskikken til perioden 900 f. Kr.-1700 (1800) e. Kr. og setter den i sammenheng med tilkomsten av samisk etnisitet i tusenåret før Kristus (jf Olsen 1984). På grunnlag av morfologiske trekk avgrenses den til Nord-Norge, Trøndelag, Jämtland, Västerbotten og Norrbotten. I den tidligste fasen, dvs. før 900 e. Kr., opptrer den bare i Varanger-området i Finnmark og på 17- og 1800-tallet hovedsakelig bare i sørsamiske områder (Schanche 2000: 153ff, 335f). De ”typiske” urgravene finnes i såkalte hellerurer, der gravene framstår som nedgravde kammer tildekt med steinheller. Det finnes imidlertid en betydelig variasjon, som delvis knyttes til terrengets beskaffenhet. Gravene finnes da også som ulike røyser og i hulrom under steinblokker uten noen videre konstruksjon. Urgravene er i hovedsak individuelle graver, men det er også funnet graver med flere individer. Schanche understreker anleggelsen av graver i ulike typer urer, under steinblokker og generelt på luftige og tørre steder som et viktig fellestrekk. Andre viktige fellestrekk er svøping/vikling av de døde i never og/eller lagt i pulk. Mens neversvøp er påvist i de eldste daterte gravene, synes pulk ikke å opptre før ved overgangen til mellomalder. Neversvøp synes for øvrig å endre karakter over tid: Fra å være omhyggelig tillaga og sydd fra tidlig metalltid til tidlig mellomalder, til seinere bare som dekke over eller under pulk, uthult trestamme eller kiste. Det finnes imidlertid en viss variasjon. I seinmellomalder synes neversvøp eller bruk av never avløst ved at de døde blir gravlagt i vanlige drakter. Bruk av uthulte trestammer og

Fig. 1. Restene av ei urgrav fra Kjøøy i Sør-Varanger undersøkt av Gustaf Hallström (og Ole Solberg?) 1908 (jf Manker 1961:81, 222). Den døde var lagt i pulk, pesk og klær. Arkivopplysninger og foto Anatomisk Institutt, UiO.

ordinær kiste opptrer ikke før mot slutten av mellomalderen, og førstnevnte som det synes bare i sammenheng med barn. Ifølge Schanche (2000:336) viser gravlegging i kiste og drakter kristen påvirkning. Såkalt gravgods finnes i form av dyrebein, skjell, asbestkeramikk, bein- og steinartefakter, spenner og smykker (særlig av østlig opphav), jaktvåpen, kniver og i enkelte tilfeller også krusifikser og andre kristne symboler, som tidligere nevnt. Sistnevnte opptrer i noen tilfeller også relativt tidlig i mellomalderen (jf Hansen & Olsen 2004:318ff).

Uten å gå i detaljer er det påvist både kronologiske, alders- og kjønnsmessige forskjeller på gravfunnene. I denne sammenheng må påpekes funn av dyrebein, metallsaker og kniver som skiller seg ut (Schanche 2000:314ff). Dyrebein synes imidlertid å være avtagende fra sein forhistorisk tid og ut over i mellomalderen, mens metallsaker og særlig kniver er tilstede i heile gravskikkens tidsrom (Schanche 2000:320, 335). Et siste og ikke uvesentlig fellestrekk er tilstedeværelsen av offerplasser og andre helligdommer på eller like ved gravplassene.

Som Schanche videre er inne på, finnes det ei rekke andre samiske gravtyper fra førkristen tid, som spesielle røysgraver fra jernalder og jordgraver og andre typer fra sein jernalder og/eller mellomalder/nyere tid. Hansen & Olsen (2004:116f, jf 103ff) påpeker at det kan være grunn til å nyansere bildet av urgravskikkens utbredelsesområde og variasjon i Fenno-Skandia, særlig i grense med andre kulturer/folk i sør og øst (se også Arponen 1993a, 1993b; Bergstøl 1997; Taavitsainen 2003; Dunfjeld-Aagård 2005). En variasjon bør også kunne forventes i andre kulturelle grenseområder, f.eks. i grense med germanske/norrøne områder av Nord-Norge. Schanche er for en del inne på denne variasjonen (se f.eks. 2000:106f, 113f, 123, 158f, 164, 190, 340ff; jf Gjessing 1929; Manker 1961; Storå 1971; Andersen 1992, 2002; Zachrisson 1997) og særlig nevnes grunne jordgraver i det nordsvenske innlandet, slik de er undersøkt og beskrevet av etnografen Ernst Manker (1961; se også Mulk *et al.* 1993 og Stångberg 2005). Tilsvarende nevnes også graver på holmer og øyer langs kysten av Nord-Norge, som antas å skrive seg fra overgangen til kristen tid. Schanche synes primært å oppfatte jordgraver som et overgangsfenomen som skyldes kristen innflytelse, men det kan være grunn til å nyansere også dette bildet. De nordsvenske jordgravene opptrer primært i områder der urgraver er mye godt fraværende, slik Schanche også påpeker. De er i noen grad også datert til sein førhistorisk tid. Gravene kan være opp til 1 meter djupe og viser funn av både pulk, neversvøp, skinnsvøp og tilsvarende gravgods som urgravene (Manker 1961:147, 180, 191f). På overflata har noen vært markert med steinheller, som understreker både gravskikkens variasjon og bruk av kjente elementer. På den tidlige (proto)samiske gravplassen Bolshoy Oleny ostrov (Store Reinøya) i Kolafjorden (Russland) er det funnet jordgraver inn til én meter djupt og datert til de to første årtusenene før Kristus (Šmidt 1930; Gurina 1956, 1997:152, jf Storå 1971:91f; Shumkin & Murashkin 2003; Shumkin *et al.* 2006). De døde var her enten lagt i båtliknende ”kister” og/eller pulker eller bare svøpt i never eller skinn. Funn fantes bl. a. i form av dyrebein og forskjellige smykker, piler og kniver av bein, og spydspisser av bronse og kopper - mye av stor likhet med de ”emblematiske” Kjelmoøy-funnene (jf Olsen 1984, 1991; Hansen & Olsen 2004). En type kistegrav som til nå bare er påvist på holmer i

Porsanger(fjorden) og Laksefjorden i Finnmark⁴, er grunne graver skåret ned i torv og tildekt med steinheller (Gjessing 1929; Schreiner 1935:7; Schanche 2000:114). I Laksefjorden viste en av gravene neversvøp, men ikke gravgods, og i to andre henholdsvis en sølvknapp og jernfragmenter, og et knivblad. Umiddelbart framstår disse gravene som ”reminisenser” av de typiske urgravene, som også finnes i området, men de kan være vel så representative for den førkristne gravskikkens variasjon. I så måte kan nevnes nok et interessant gravfunn på en annen holme i samme fjord. Her fantes ei åpen kiste anlagt under en berghammer med ei svær steinhelle over skjelettet (Gjessing 1929).

Manker (1961:37ff, 182ff) omtaler på bakgrunn av skriftlige kilder ei rekke andre førkristne samiske gravtyper, som å legge de døde i pulk eller hul trestubbe direkte på bakken, i pulk direkte på bakken og tildekt med trestammer, i pulk hengende i trær, i pulk plassert på trestativ, i kiste plassert i hul trestamme, direkte på bakken mellom to trær og tildekka med treplanker, og andre varianter (jf Itkonen 1946:350, Storå 1971:96; Schanche 2000:164). Det har vært vanskelig å finne arkeologisk belegg for all denne variasjon, men det finnes noen interessante eksempler fra sein førkristen tid i Lapin Lääni (Nord-Finland). Ved Lehtoniemi i Kuusamo kommune undersøktes ei grav der den døde var lagt direkte på bakken, tildekt med never og trestokker og medbrakt en betydelig mengde ting i form av øks, mynter, smykker, trommehammer og annet (Kopisto 1971; Purhonen 1996). Grava er datert til slutten av 1500-tallet og tolka som ei (østsamisk) sjamangrav. Et noe tilsvarende funn er gjort på en 1500/1600-talls gravplass ved Mukkala ved elva Luirojoki i Savukoski kommune - også Lapin Lääni (Leppäaho 1937; Storå 1971:93ff; Purhonen 1996). Tingene besto her av mynter, krusifiks og ringer og smykker av bl. a. kopper og messing. På samme gravplass fantes også flere jordgraver med noe tilsvarende funn og i to av disse var de døde bare svøpt i skinn.

Det er liten tvil om at samisk førkristen gravskikk og religion viser kristen påvirkning, bl. a. gjennom krusifikser i gravene og ved avbildning av kristne symboler på den samiske tromma. Som det har vært påpekt, representerer slike trekk ingen direkte adoptering av kristne forestillinger, men de må forstås i tråd med og som inkorporert i samenes religiøse forestillinger og praksis (Schanche 2000:328ff; Hansen &

Olsen 2004:318ff). Jeg skal ikke diskutere førkristen gravskikk nærmere her, men understreke at den synes å ha vært betydelig variert. Samtidig er det slik at de mange typene reflekterer trekk av hverandre, som om de inngår i et sammenhengende materielt repertoar. Det er i denne sammenheng grunn til å påpeke likhetstrekkene mellom religiøse forestillinger, gravskikk og materiell kultur innafor det nordeurasiaske området (se Mebius 1968; Storå 1971; Ovsianikov & Terebikhin 1994). Schanche (2000:299, 304, 310f) understreker også dette i forhold til urgravene. Dette innebærer ikke at samiske samfunn ikke kan ha vært betydelig mer heterogene i forhistorisk og historisk tid enn tradisjonelt framstilt (se også Hansen & Olsen 2004). I områder der både samer og norrøne folk har vært til stede, bør man også forvente mer hybride trekk. En interessant pekepinn er noen gravfunn fra gravplassen ved Føre, Bø kommune i Nordland, datert til folkevandringstid og tidligere klassifisert som nordiske/norrøne⁵. Gravrøysene inneholdt ei mengde typiske norrøne jernaldersaker, men her fantes også neversvøp, neverlag, bjørneskinn, bjørneklør, reinhorn og andre ting som peker mot samisk gravskikk. I tillegg hadde gravene konstruerte gravkammer av steinheller, likt noen av urgravene (jif Schanche 2000). Det grunn til å anta at det har vært en betydelig samhandling og kontakt mellom samer og germanske/norrøne grupper i løpet av heile jernalderen. Som nyere forskning har vist (Hansen & Olsen 2004:60ff), har denne nok ikke bare vært av økonomisk-symbolsk karakter gjennom skattlegging/handel, beskyttelse og inngifte, men kanskje enda viktigere av religiøs/ideologisk karakter ved at man har delt sentrale religiøse trekk. Gravene fra Føre kan være et uttrykk for nettopp dette. Det er derfor grunn til å se med nytt blick på både norrøne og samiske graver fra jernalderen, og den eventuelle hybridisering som kan ha foregått. Dette både med hensyn til konstruksjonsdetaljer, inventar og plassering i landskapet.

Kristne samiske graver og gravplasser

Kristne samiske gravplasser kan grovt sett inndeles i to hovedtyper: kirkegårder tilknytt kirkebygg eller forsamlingshus, og ”kirkegårder” eller gravplasser uten slik tilknytning (i det følgende benevnt henholdsvis kirkegård og kristen gravplass). Førstnevnte synes ofte etablert direkte i forbindelse med kristningen av samene og er også skriftlig

Fig. 2. Gullholmen kirkegård, Deatnu/Tana, Finnmark. Eksempel på førstnevnte type gravplass. Gravene vises som groper/forsenkninger i terrenget. Sommeren 2006 blei det foretatt en arkeologisk undersøkelse av noen graver. Funnene bekrefter tendensen i denne artikkelen. Foto: A. Svestad© 2006.

belagt, men her finnes også unntak og en viss morfologisk variasjon (Hallström 1908; Wiklund 1916; Möllman-Palmgren 1931; Beskow 1952, 1953; Bratrein 1970; Storå 1971, 1977; Jacobsen 2001; Hansen & Olsen 2004; Holand 2005; Ruohonen 2005). Kirkegården på Angsnes i Unjarga gielda/Nesseby kommune i Finnmark er en av disse. Den blei etablert i 1719 i forbindelse med den kjente misjonæren Thomas von Westens virksomhet og nedlagt i 1746 (Holand 2005). Grunnlaget for valg av sted er uklart og synes å være et fellestrekk ved anleggelse av flere kirkegårder. Men det finnes både førkristne graver og en offerplass i umiddelbar nærhet av kirkegården (Vorren & Eriksen 1993; Schanche 2000; Hansen & Olsen 2004:223). Det er ikke usannsynlig at dette har hatt en avgjørende betydning for valg av gravsted⁶. Kirkegården blei så godt som totalt utgravd i antropologisk henseende på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. De fleste synes å ha vært lagt i meget grunne graver, noen i pulker og noen i kister⁷.

På Jokkmokk gamle kirkegård (1607-1753), Jokkmokk kommune i Norrland, etablert på samenes gamle vinterboplass og markedsplass, blei det foretatt en mindre arkeologisk undersøkelse i 1930 (Manker 1961:130ff; Zachrisson 1978:147). Av skjelettfunnene og deres posisjon antydes at det kan ha vært en (førkristen?) gravplass på stedet forut for kirkegården. Det blei verken påvist bruk av kiste eller pulk i gravene, men i flere graver fantes små jernkniver i tillegg til ei øks, kritt-piper, nålehus og annet. Gravene var her også generelt meget grunne.

Grunne graver synes også å ha vært tilfellet på Neiden ortodokse kirkegård i Sør-Varanger kommune i Finnmark, som i 1915 var gjenstand for en lokalt meget omstridt antropologisk utgraving⁸. Kirkegården ligger på Neidensamenes gamle sommerboplass og blei nedlagt muligens så seint som i 1920. Etter tradisjonen var det etablert et kapell her i 1565, men det er uklart når tid gravplassen blei anlagt (Niemi 1994:326). De antropologiske undersøkelsene viste funn i mange av gravene, blant annet rester av neversvøp, keramikkskår, kritt-piper, og smykker/krusifikser og armbånd av kopperholdig metall. De aller fleste var lagt i kister⁹.

Nok en kirkegård som kan nevnes er den oppdemmete og sterkt eroderte kirkegården Silbojokk (1635/43-1777?) i Arjeplog kommune i Norrland. Her blei det nylig undersøkt 25 graver (Backman & Lindgren 2004, 2005, pers.medd.). I noen graver blei det påvist kiste, i noen ikke og i noen muligens bare kistelokk. Enkelte graver viste også flere individer, bl. a. ei kistegrav, som i tillegg var kantsatt med flate heller (satt på høgkant) rundt grava. Mange av gravene viste også spor av svøp (sann. tekstil), rester av klær og gjenstander i form av ildstål, kniver, en hammer og ubestemmelige jernsaker. Kirkegården er imidlertid ikke entydig samisk.

Den andre hovedtypen, såkalte kristne gravplasser, er i mindre grad omtalt skriftlig og mangler særlig opplysninger om alders bruk (Manker 1961; Storå 1971; Schanche 2000; Svestad & Barlindhaug 2003; Holand 2005). Jevnt over virker denne typen eldre og/eller med lengre brukstid enn de ordinære kirkegårdene - i flere tilfeller i bruk inn på 1900-tallet. De er særlig representert ved østsamiske gravplasser, gravplasser på holmer og øyer og såkalte sommergravplasser. Et fellestrekk er at det ofte finnes førkristne graver i tillegg til de kristne gravene og av og til også offerplasser like ved. Et illustrerende eksempel er den kristne

Fig. 3. Sporene etter den kristne gravplassen på Jámešnjarga/Dauingneset, utgravd av medisinerere i 1922. Foto: A. Svestad© 2002.

gravplassen Jámešnjarga (Dauingneset) på Juovvi/Nordre Langøy¹⁰ i Porsanger kommune i Finnmark (Schanche 2000:44, 115; Svestad & Barlindhaug 2003; Holand 2005). Her ligger kristne jordgraver og førkristne urgraver. Gravplassen blei innvidd av en lokal prest på slutten av 1600-tallet og var muligens i bruk til 1759. Det er uklart hvorvidt presten var klar over stedets religiøse forbindelse og gjorde sine grep, men lokaliseringa indikerer likevel forbindelser mellom førkristen og kristen gravskikk. Det er grunn til å påpeke at den første kjente kristne gravplassen i en så vidt stor sjøsamisk region som Porsanger er lagt hit¹¹. På 1920-tallet var gravplassen gjenstand for ei antropologisk utgraving. Den viste at de fleste var lagt i pulker og noen i kister¹². Det blei også gjort andre funn i flere graver, bl.a. rester av klær, tekstiler (fra svøp?), en bronsering, et metallkjede og flere uidentifiserte gjenstander av jern (se også Holck 1991). Ved en tidligere anledning blei det foretatt ei antropologisk utgraving av ei urgrav på øya, og her var den døde lagt i kiste, svøpt i never og medbrakt ting i form av pipe(beslag) og kniv(?)¹³.

Gravplasser på holmer og øyer opptrer også i forbindelse med de

nevnte sommergravene, som i noen grad er arkeologisk undersøkt av Ernst Manker (1946, 1961:108ff, 180ff). Disse finnes i stort antall langs Kjølen¹⁴ og en del er også påvist i Lapin Lääni (se også Ruohonen 2005; Svestad 2006b). Manker skriver at sommergraver skal ha oppstått allerede på 1600-tallet, og som navnet tilsier blei de etablert i sommerhalvåret ved flytting av reinflokkene mellom vinter- og sommerbeite. Det skal ha vært praktiske årsaker til grunn for dette ved at det var vanskelig å frakte de døde til vigsla kirkegårder utenom vinterføre. Slike flyttinger har i flere tilfeller likevel ikke skjedd, og det er også kjent at sommergraver er blitt vigsla av prester. Skikken skal ha vært vanlig heilt opp til 1930-årene, men har også forekommet etter 2. verdenskrig (Manker 1961:128, 184). Sommergravene ligger ofte i tilknytning til både førkristne graver og hellige fjell og offerplasser. De framstår som oftest som røyser, der de døde etter tradisjonen har vært lagt i pulker dekt med never, torv og stein. Sommergraver opptrer også enkeltvis på fast land, da enten som jordgraver, bare i pulk direkte på bakken eller under steinblokker som typiske urgaver, der den døde har vært lagt i pulk eller kiste. Sommergraver har videre vært markert med kors, som ofte synes å ha blitt stående som markering etter at likene har vært ført til kirkegården. Mange av sommergravene synes også å ha vært benytta gjentatte ganger, og da for samme familie.

Det er uklart hvilken betydning man generelt skal tilskrive skikken med å gravlegge på holmer og øyer. Det er kjent at det for østsamene var viktig at gravstedene måtte anlegges i tilknytning til vann, enten på holmer i sjø/innsjø eller på nes ved utløp av elv. Trekket blir bl. a. satt i sammenheng med forestillinga om en brennende elv - av østsamene benevnt Tolljohk - som skilte mellom dødsriket og de levendes verden (Storå 1971:197; Luk'jancenko 1985:202f). Vann framstår slik som en materialisering av skillet mellom disse verdenene - ei forestilling som finnes i flere religioner og kulturer (bl.a. hos karelene). Schanche (2000:341f) diskuterer ulike muligheter, men synes å helle mot at skikken med bruk av holmer og øyer er et seint fenomen - nærmest en overgangsform - oppstått som følge av ytre religiøst press. Samtidig åpner hun for at det kan være et trekk av et allerede eksisterende repertoar. Det er flere forhold som tilsier at denne skikken representerer en gammel og betydningsfull tradisjon innafor store deler av det samiske området. Dette går blant annet fram av nevnte gravfunn på

Fig. 4. Antatt urørte sommergraver på Jåbmeksuolo i Råvvtasjåvri i Nord-Sverige (etter Manker 1961).

Bolshoy Oleny ostrov (Store Reinøya) i Kolafjorden, gravfunn fra henholdsvis tidlig metalltid/jernalder på Sjøholmen i Varanger (Solberg 1909:97f, jf Schanche 2000:376), ei grav datert til 1400-tallet på Kirkegårdsøya ved Hammerfest i Finnmark (Svestad 2006a), og det forhold at det finnes både offerplasser og førkristne graver i tilknytning til mange av disse gravstedene. Gravplasser på holmer og øyer synes også å ha stor utbredelse og nylig er det kartlagt flere slike i finske innlandsområder, der mange antas å være samiske (Ruohonen 2002, 2005, pers.medd.). På to slike grav- eller dødsholmer benevnt Kalmosaari (Dødsholmen) i henholdsvis Kangaslampi og Vihtari kommuner relativt langt sør i Finland (Savu distrikt), er det påvist graver

som begge gir sterke assosiasjoner til samisk gravskikk (Gottlund 1860; Ruohonen 2002, 2005). På den ene holmen fantes fire kister under ei steinblokk, som ei ”typisk” urgrav, og på den andre ei grunn jordgrav uten kiste, kantsatt med steiner og markert på overflata med steinheller, som en parallell til nevnte nordsvenske jordgraver (jif Manker 1961:147). Sistnevnte er datert til 1680-1740 e. Kr. (pers. medd. Juha Ruohonen). Med tanke på de øst-vest-forbindelser som kan følges arkeologisk både gjennom forhistorisk og historisk tid på Nordkalotten, kan en videre undersøkelse av finske lokaliteter vise seg å være meget viktig både for forståelsen av gravplasser på holmer/øyer (eller i tilknytning til vann) og for samisk gravskikk generelt. I så måte kan nevnes to gravplasser fra henholdsvis østsamisk og vestsamisk område. Det gjelder i det første tilfellet fire grunne graver på Lappholmen i Tysfjord kommune i Nordland antatt datert til seint 1700-tall eller begynnelsen av 1800-tallet. Skjelettene blei her funnet i nordvendte kister og hadde gravfunn i form av kritt-piper, ei blykule (med hysing), en lærpung (med beinskei) og to metallkors (Schreiner 1935:5)¹⁵. På den tidligere nevnte tidlig 1600-talls gravplass ved Mukkala ved elva Luirojoki, fantes (i tillegg til de øvrige gravene) seks grunne jordgraver. Skjelettene var lagt i kister - alle orientert nord-sør - og blant funn fordelt på gavene nevnes amuletter av bjørnetenner, kritt-piper, ildstål, lærpung (for tobakk), jernspiss, sølvmynter (år 1615, 1630, 1635), kopperringe, smykker og metallkors (Leppäaho 1937, jif Storå 1971:93f). Gravene fra disse to lokalitene viser betydelige likeheter med hensyn til gravskikk. De er rett nok ikke identiske i tid, men i begge tilfellene hadde kristningen fått et visst grep.

Et siste punkt som må nevnes angående gravplasser på holmer og øyer er det forhold at slike gravsteder er karakteristiske for germansk/norrøn gravskikk i eldre jernalder, slik den opptrer i Nord-Norge (Sjøvold 1962, 1974; Evensen 2003). Sett på bakgrunn av den betydningen religion/ideologi synes å ha spilt for samhandling mellom germansk/norrøn og samisk kultur i løpet av jernalderen, kan trekket eller gravskikken nettopp ha sammenheng med den norrøne/germanske kulturens etablering i Nord-Norge i tida rundt Kristi fødsel. Dette enten som en form for adopsjon/akkulturasjon eller videreføring av et eksisterende materielt repertoar i en ny kulturform.

Når det gjelder kristne samiske graver generelt opptrer disse som

jeg allerede har vært inne på både som regulære jordgraver og røyser. Sistnevnte gjelder særlig sommergraver og en del østsamiske graver. De kristne jordgravene synes som de førkristne jevnt over grunne. Dette gjelder både i vestsamiske og østsamiske kontekster (se Charuzin 1890; Hallström 1921, 1922; Paulaharju 1921; Simonsen 1959; Manker 1961:175-183; Storå 1971:86-97; Schanche 2000:106f, 113ff, 123; Svestad & Barlinhaug 2003; Svestad 2006a, 2006b). Med grunt meines alt fra like under torva til én meters dybde, men i mange tilfeller er gravene ikke djupere enn 50-60 cm. Det finnes et visst skriftlig belegg for dette gjennom prester som klagde på at samene gravla sine døde for grunt (Storå 1971:96). Gravlegging i pulk synes generelt å dominere på de eldste kirkegårdene og kristne gravplassene, som jeg allerede har gitt eksempler på. Bildet er likevel ikke entydig. Om Karasjok andre kirkegård, Girkojalgadas/Kirkesletta (1821-1905), opplyses det for eksempel at skjelettene blei lagt i pulker og kister i en stor grav om høsten som så blei påkasta om våren (Helland 1906). I grunne graver fra rundt 1920 på Kautokeino andre kirkegård (1701-) var avdøde lagt i pulker og klær¹⁶. Av kirkegårder der pulker særlig synes å opptre kan nevnes Kautokeinos første kirkegård, Jámetmielle/Elvemælen¹⁷ (ca 1640-1701), og Vilasund kirkegård¹⁸ i Tärna i Storuman kommune (1723-1751/1761) (Schreiner 1935; Manker 1961:83f; Zachrisson 1976:118f, pers.medd.; Meschke 1977:80; Schanche 2000:114). I Vilasund fantes noen av skjelettene i neversvøp, noen i ullsvøp og barn i skinnsvøp. Gjenstander fantes her i form av små bruksgjenstander som kniver, ildstål og ildslagningssteiner, og i ei grav også en del av et reinhorn. Det er videre interessant å merke seg Mankers beskrivelse av enkeltliggende antatte sommergraver i de svenske fjellene, der kistene viser pulkliknende fasong (1961:186, jf O.P. Pettersson 1912). Slike ”pulkliknende” kister blei også funnet under kirkegolvet på gamle Kautokeino kirke (1701-1945) ved de antropologiske undersøkelsene der. Her blei også funnet skjeletter i uthulte trestammer og vanlige kister, noen svøpt i tøy og noen lagt i drakter¹⁹ (Munch 1935; Nissen u.å.). I ei grav fantes gravgods i form av hornskei, nålehus, krittpipe og messingkjede. Gravene kan være fra 17- og 1800-tallet. Manker nevner videre (1961:116ff, 186ff) med referanse til prestenes nedtegnelser og enkelte funn på kirkegårder at uthulte trestammer ofte blei brukt for barn, og helst i områder der man hadde lett tilgang på større

Fig. 5. Kister av uthulte trestammer og "pulklignende" kister fra Kautokeino kirke. Foto: K. Nissen 1935.

trevirke (gran/furu). Funnene fra Kautokeino kirke inneholdt også bare barneskjeletter, men stedet har derimot ikke naturlig tilgang på stort trevirke. Sistnevnte peker på dette materielle trekkets viktige betydning. Som jeg har vært inne på tidligere, går trekket tilbake til førkristen tid, der det også primært opptrer i sammenheng med barn. Som en digresjon må nevnes at pulk av sørsamisk type er gjort av en uthult trestamme i motsetning til den nordsamiske (pers.medd. Johan Albert Kalstad).

Never som kan antas å stamme fra svøv i tilknytning til pulk eller kiste er så langt påvist på østsamiske gravplasser og noen vestsamiske kirkegårder, som jeg allerede har vært inne på (se også Luk'jancenکو 1985, 1987). Bruk av never enten som dekke over eller under kiste eller pulk, eller bare lagt som biter/flak i grava, slik dette er kjent fra seine urgraver, er i tillegg påvist i sommergraver og enkelte graver på kirkegårder som Gamplatsen (1607-1799) i Lycksele²⁰, og som det synes også på den kristne gravplassen på Lille Årøya i Alta kommune i Finnmark²¹ (Cajmatz 1950, 1951; se også Schanche 2000:118). Bruk av tøysvøv og/eller gravlegging i klær og drakter finnes det (som jeg

allerede har nevnt) flere eksempler på. Dette blei også funnet på kirkegården ved Gamplatsen og i samiske graver under kirkegolvet i Jukkasjärvi kirke (1726). Gustaf Hallström beskriver ved sin undersøkelse i Jukkasjärvi i 1907 funn fra ei av gravene på følgende måte:

Den andra lappen låg öfverst åt norr i den stora timrade grafven. Hans kista bestod af tillyxade furubräder, hopfästade medelst trädupbar. Den har en ganska afvikande form från vanliga kistor. Sidorna sammanhållas på midten af en granvidja. Locket är alldeles platt, buktande ned mot ändarna. Inuti låg lappen i ett slags blandning af dräkt och svepning. Hela kroppen synes ha varit svept in en grof, tät väf (oljad?), af hvilken nu enast vissa partier äro bevarade, framför allt rundt öfverkroppen (med armarna innanför väfven). Midt på bröstet voro på denna väf fastsydda två gröna (kanske ursprungligen blå) vadmalsbitar, bildande ett kors. De två bitarna voro ojämna, liksom i all hast tillklippta. På hufvudet hadde liket en mössa, neddragen öfver öronen och ögonen. (...) På händerna sutto hvita stickade tumvantar. På fötterna funnos resterna av tjocka, stickade hvita strumpor. Ved sidan af högra låret låg ett stycke beredt renskinn (som efter en päls) med håret inåt.
(Hallström 1908:193)

Grava daterer seg ifølge Hallström muligens til ca 1785. Det er her verdt å merke seg den blanding av trekk som finnes i form av kiste, svøpt klede, drakt, klær og skinn - alle elementer som finnes i andre samiske gravkontekster. Det kan slik være fristende å se Hallströms beskrivelse som symptomatisk for den materielle variasjonen som preger kristne samiske graver. De framstår med andre ord ikke som entydig "kristne".

En vedvarende tvetydighet

Schanche (2000:254ff, 282ff) ser de førkristne urgravenes beliggenhet i steinete landskap og tørre, luftige og mørke rom, samt anvendelsen av neversvøp og/eller gravlegging i pulk, som et uttrykk for både praktiske og religiøse hensyn i forbindelse med avdødes begravelse og skjebne etter døden. Med henvisning til samisk religionshistorie understrekes videre at det i samenes førkristne univers ikke eksisterte noe egentlig skille mellom levende og døde. Dette medførte blant

annet at døde hadde "makt" både til å forårsake andres død og være til hjelp i hverdagslige gjøremål. Ofringer og ritualer utført i forbindelse med begravelse hadde en viktig betydning og begravelsene slik "... karakter av å bistå den dodes overgang til en ny status, samt å sikre et godt forhold til døde slektninger" (Schanche 2000:264). Sjelve konstruksjonen av gravene (luftig og tørt) og behandlinga av de døde understreker dette forholdet, ifølge Schanche. Sentralt her står det ikke heilt ukompliserte, samiske sjelsbegrepet, karakterisert ved en frisjel og en kroppssjel (jf Itkonen 1946; O. Pettersson 1957; Storå 1971; Bäckman 1975; Rydving 1995a). Det synes å herske en viss enighet om at frisjela etter døden gjorde seg gradvis fri fra kroppen og dro til dødsriket, Jábméáibmu²², for en ny tilværelse der. Videre at kroppssjela var bundet til grava og de fysiske restene, og kanskje spesielt skjelettet, og derifra kunne gjøre sine utflukter som spøkelse eller gjenferd. Den østsamiske gravplassen Jámešsuolo (Gjenferdholmen) i Bugøyfjord (Øst-Finnmark) kan være et talende eksempel i så måte. Dette særlig sett i sammenheng med østsamenes forestilling om sjelas redsel for vann (Storå 1971). Stedsvalget virker slik viktig for å avgrense dens utflukter.

Never blir i skriftlige kilder gitt en magisk-religiøs betydning som beskyttelsesmiddel og svøping som viktig for at kroppssjela skulle holde seg til grava. Schanche (2000:261, 268) setter neversvøp eller bruk av never inn i en slik kontekst og tolker endring i bruk fra jernalder til mellomalder/nyere tid som dreining fra en mer praktisk betydning til en mer symbolsk betydning. Gravfunn som bein og deres gradvise opphør i seinmellomalder settes i sammenheng med at ritualer som involverte dyreknokler flytta seg fra gravplassen til offerplassen (Schanche 2000:335). I skriftlige kilder blir metall gitt en hellig status blant samene. Både metallfunnene og andre gjenstander forstås på det grunnlaget som beskyttelsesmiddel, offer eller gave i forbindelse med begravelse og med det som viktig for den videre skjebne til både døde og levende (Schanche 2000:268f; jf Mebius 1968, 1972). Schanche påviser imidlertid at det ikke alltid er samsvar mellom de skriftlige kildenes opplysninger om gravskikk (dvs. nedtegnelser av misjonærer/prester) og gravfunnene. Det tyder ifølge henne (Schanche 2000:348f) på at tvetydige, alternative og til og med motstridende forestillinger kan ha eksistert side om side, og som hun uttrykker det:

Kanskje må vi i blant akseptere en ikke så liten grad av motsigelser, inkonsistens og inkonsekvens, i forståelse av andres liv som i forståelse av eget, og i dødsforestillinger som i det levde livet. (Schanche 2000:259)

Dette styrker inntrykket av den samiske religionen som både mer fleksibel og differensiert enn det framgår av skriftlige kilder, slik flere også har pekt på (se f.eks. Manker 1957:11; Mebius 1968:31ff; Bäckman 1975:50ff; Rydving 1995b; Hansen & Olsen 2004:338f). Samtidig må det påpekes (som tidligere) at det synes å være en større variasjon med hensyn til gravtyper i førkristen tid enn den ”typiske” urgravskikken gir inntrykk av. Det materielle repertoaret virker å ha vært betydelig i førkristen tid og er etter mitt syn ennå ikke tilstrekkelig klarlagt. I så måte kan et begrep som ”urgrav” virke innsnevrende/hindrende for oppfattelse og utforskning av både førkristne og kristne samiske graver.

Som nevnt finnes det flere eksempler på førkristne elementer i graver fra 18- og 1900-tallet, men det er et spørsmål i hvor stor grad og hvor lenge slike trekk har gjort seg gjeldende etter kristningen. Det er grunn til å anta at dette har variert både regionalt og lokalt og at det finnes tilfeller hvor det ikke har forekommet noen videreføring, eller i alle fall kan være vanskelig å påvise, slik materialet også åpner for. Samtidig må det tas høyde for at mye av det arkeologiske materialet er kommet for dagen uten tanke på arkeologisk dokumentasjon eller i beste fall en mangelfull sådan. Sistnevnte gjelder også en del eldre arkeologiske undersøkelser (jf Manker 1961:9). Det er derfor grunn til å tru at det er en betydelig underrepresentasjon i materialet, slik Schanche (2000:110ff) også framholder når det gjelder urgravene. Schanche (2000:330) beskriver for øvrig noen meget interessante funn som illustrerer nettopp dette poenget.

Gjennom undersøkelse av to urgraver datert til mellomalder på øya Spildra i Kvænangen kommune i Troms, fant Schanche en liten sieide (offerstein m/ antropomorfe trekk) og spesielle vannrulla steiner intensjonelt plassert i gravene. Gjennom etnografiske opplysninger fra Kautokeino samla av Peter L. Smidt på 1930-tallet går det fram et tilfelle fra rundt 1910 der avdøde var gitt sin egen lille husgud (i form av en spesiell stein) med i kista på kirkegården (Smith 1932:371f; jf

Schanche 2000:330f). Schanches funn og de etnografiske opplysningene viser en besnærende forbindelse mellom gravskikk fra førkristen og kristen tid. Som et apropos må nevnes at Kvænangen og Kautokeino-området har lange forbindelser som henholdsvis sommer- og vinterland for de samme reindriftsfamiliene, et flyttemønster som nok går tilbake til før reindriften. Det er lite trulig at antropologene (og kanskje også enkelte arkeologer) har vært oppmerksomme på slike funn som Schanche beskriver - vel å merke om de har forekommet i kristne graver.

Nevnte funn kan ses som symptomatisk for det generelle bildet, nemlig at kristningen ikke markerer noe klart brudd med hensyn til gravskikk. Man kan endatil se den "kristne" gravskikken som ei "naturlig" utvikling i forlengelse av utviklingstendenser som starter tidlig i mellomalderen. Dette bl.a. med hensyn til bruk av kristne symboler, begynnende bruk av jordgraver og ulike kistetyper, og hvordan never synes å få en mer symbolsk betydning og samtidig blir "erstatta" av tekstilstøv og drakter. Videre er det ikke konstatert dyrebein (med unntak av ett reinhorn) i noen kristne graver, og metalsaker synes også å være de mest vanlige funnene der gjenstander er påvist - som kniver, ildstål, smykker, mynter, knapper, krusifikser og annet. Det synes ofte å være ei samlokalisering mellom offerplasser, førkristne graver og kristne graver. Sistnevnte er også jevnt over grunne, eller alternativt er de døde lagt i pulker og kister i luftige sammenhenger (røyser/under steinblokker o.l.). Grunne begravelser finnes som nevnt i førkristne kontekster (bl.a. i det nordsvenske innlandet) og kan ses som en variasjon av luftige gravkammer. Trekket kan på samme måte oppfattes som viktig for ikke å hindre frisjelas ferd til Jábmiáibmu og å sørge for et godt forhold til kroppssjela. Det er trulig at det nettopp var redselen for ikke å forstyrre denne "balansen" som Skogsholm støtte på blant lokalbefolkningen i Karasjok i 1914, og som han og fysisk antropologien nok må sies å ha vært ignorant i forhold til gjennom utgravninger på samiske gravplasser.

I noen tilfeller kan det være svært vanskelig å skille førkristne fra kristne graver, noe Storå (1971:68) har vært inne på når det gjelder østsamiske graver. I vestsamiske områder gjelder det særlig sommergraver, men også enkelte graver på kirkegårder som f.eks. Vilasund og

Gamplatsen. I forbindelse med sommergraver og østsamiske graver kan trekkes gis en viss praktisk-religiøs forklaring, ved at begravelser her i liten eller ingen grad har vært utsatt for intervensjon/restriksjoner fra kirka eller utenforstående. Sommergravens beliggenhet langt fra kirke og øvrighet har gjort det mulig å gjennomføre begravelsene uten slik innblanding. Når det gjelder østsamene fikk de stort sett beholde sine førkristne skikker gjennom den russisk-ortodokse kirkas forsonende og inkluderende holdning under kristningen. Dette er forklart på grunnlag av kirkas egen vektlegging av symbolske og rituelle aspekter, noe den hadde til felles med østsamenes religiøse praksis (Storå 1971; Olsen 1984; Niemi 1994; Berg 2001; Hansen & Olsen 2004). På østsamiske kirkegårder kan man også finne førkristne trekk enda opp til våre dager, bl.a. på kirkegården ved Sevettijärvi i Inari kommune i Lapin Lääni. Misjonen blant østsamene danner en kontrast til den mer aggressive lutheranske misjonen innen det vestsamiske området, som nok har influert og vært restriktiv i forhold til begravelsene. Her var kirka og prestene i større grad motivert til å intervensjonere, og det tyder også på at dette har skjedd på enkelte kirkegårder - i alle fall mot slutten av kristningsprosessen, dvs. rundt 1750 (Storå 1971:96; Rydving 1995a:143). Noe av den variasjon eller det heterogene bildet som funnene på kirkegårdene danner kan derfor også skyldes slike forhold.

Materialitetens konstruerende treghet

Både førkristne og kristne gravers variasjon/heterogenitet peker på at samisk gravskikk verken i den ene eller andre fasen var statisk, men tvert i mot dynamisk og differensiert. Dette innebærer at både gravskikk og religion kan ha fungert og vært oppfatta forskjellig innafor ulike samiske regioner. Samtidig må det understrekes at forbindelsen til de materielle omgivelsene synes å ha vært et vesenstrekk for utøvelse av samenes religiøse praksis. At omgivelsenes ulike beskaffenhet reflekteres gjennom gravene, trenger derfor ikke overraske, sjøl om dette ikke er eneste forklaring. Et av Schanches (2000:13f) viktige poenger er at vi med urgravskikken står overfor en verden der de døde er inkludert og ikke ekskludert. På bakgrunn av gjennomgangen her sy-

nes inklusjonen å ha fortsatt etter kristningen. Spørsmålet er på hvilken måte.

Det er mulig at de materielle manifestasjonene som gjør seg gjeldende på kristne samiske gravsteder skal ses (i alle fall delvis) som et resultat av en slags strategi eller manipulasjon, der man bevisst har videreført førkristen tru og gravskikk, og kanskje i det skjulte. Dette på et tilsvarende måte som de skjulte og ”hedenske” dåp- og navngivingsseremonier som Rydving (1995a) viser har funnet sted i forbindelse med kristningen av Lulesamene (mellom ca 1670-1750). Når det gjelder gravene kan man likevel stille spørsmål ved i hvilken grad de har vært gjenstand for en bevisst manipulasjon, særlig med tanke på at førkristne trekk finnes så vidt lenge etter kristningen og som det synes i så vidt variert form. Som Storå understreker (1971:86), er det få praksiser som er så forbundet med forestillinger og skikker som nettopp begravelsesritualer, men samtidig er de etter hans erfaring svært vanskelig å ta rede på. Storå viser til egne intervjuer av østsamer i den forbindelse:

People are usually not very willing to talk about the dead. In later interviews the importance of making direct contact when trying to overcome this difficulty became apparent. (Storå 1971:26)

Mon ikke prestene og misjonærene på 16- og 1700-tallet sto overfor liknende barrierer ved nedtegnelse av samenes religiøse praksis? Uansett svar på dette spørsmål kan det ligge ulike forklaringer til grunn bak folks taushet om gravskikk. Man kan også stille spørsmål ved i hvilken grad kunnskapen bak denne taushet er verbaliserbar.

En interessant pekepinn finnes i oppfattelsen av materialitet som en slags ”treghet i systemet”, slik dette framgår av boka *Matter and Memory* av Henri Bergson (1991:77ff, jf Mullarkey 2000:55f og Olsen 2003:97). Det er særlig Bergsons begrep om hukommelse som er interessant i denne sammenheng. Han skriver følgende:

... the past appears indeed to be stored up, as we had surmised, under two extreme forms: on the one hand, *motor mechanisms* which make use of it; on the other, personal memory-images

which picture all past events with their outline... (Bergson 1991:88, min kursivering)

Den første og her interessante formen omtales som kroppsbasert hukommelse (*habit memory*). Denne ser Bergson i tillegg til kognitiv og ikonisk hukommelse (*representational memory*), som vi benytter i det daglige for å gjenkalle inntrykk og hendelser. I kroppsbasert hukommelse ligger det ingen slik kognitiv gjenkallelse, men er en ubevisst, kroppsmotorisk form for minne. Gjennom vår rutinemessige omgang med den materielle verden skjer det en kroppsbasert lagring av kunnskap. Denne gir seg til kjenne når vi skal gjøre eller lære ulike oppgaver - dvs. gjennom den faktiske utførelsen - og ligger også til grunn for språklig læring og uttrykking. Vi er likevel ikke klar over denne hukommelsen fordi den er så innebygd i våre praksiser og rutiner. På denne måten fortsetter fortida å være virksom ved å bli repetert gjennom kroppshukommelsen. Dette dreier seg imidlertid ikke om ei fortid som vi bevisst husker, men noe som vi lever eller praktiserer i, der tid er varighet og ikke noe som passerer.

Det skal påpekes at Bergson benytter begrepet for å komme fram til et tredje mer heilhetlig begrep om minne (se også Mullarkey 2000:51f). "Habit memory" har imidlertid vist relevans i andre analyser, slik sosiologen Paul Connerton (1989) benytter det for å forstå samfunnets kollektive hukommelse, spesielt uttrykt gjennom kollektive, religiøse praksiser og ritualer. Connerton (1989:72ff) lanserer to begreper for å forstå slike handlinger: "incorporating practice" og "inscribing practice". Også her vil jeg dvele ved førstnevnte. Kort oppsummert hevder Connerton at fortida gjennom et ritual nettopp blir husket gjennom "re-enactment", eller fysisk repetisjon av handlinger. Dette er en "incorporating practice" som innebærer at trosforestillinger blir "begravet" (embedded) i materialitet, slik at de lever videre i taus form. Connerton hevder også at denne formen har særlig betydning for å forstå dødsritualer i såkalte arkaiske samfunn:

The rhetoric of re-enactment is encoded too in an even more direct embodiment, in gestural repetition. Particularly in archaic rituals this process comes most starkly into play in the represented presence of the dead. (Connerton 1989:68)

Man kan stille spørsmål ved om dette bare gjelder såkalte arkaiske samfunn. Uansett, med tanke på de gjentatte ritualer og praksiser som har vært forbundet med utøvelsen av samisk religion, kan det være grunn til å forstå de materielle trekkene som gjør seg gjeldende på kristne samiske gravplasser nettopp som resultat av ”incorporating practices”. Dette betyr ikke at de materielle manifestasjonene kan forklares ene og alene ut fra dette og mangler kognitiv tilknytning, men Connertons (og Bergsons) tilnærming åpner for at det ikke alltid ligger bevisste tanker bak handling og reproduksjon av materialitet.

På denne måten kan materialitet fungere som en taus sosial og tinglig-kroppslig agent som knytter sammen tid og rom (jf Olsen 2003:98). Tingene fungerer slik ikke ene og alene som gaver eller gravgods, altså noe som plasseres i tillegg til den døde, men som tilhørende den døde og det univers som begravelsene er en del av. Tilknytningen til førkristen gravskikk, kan dermed ha vært en taus bekreftelse på de levendes fortsatte forbindelse med forfedrene, slik omgivelsene nok også må ha hatt en avgjørende betydning i forhold til (se Vorren 1985, 1987). All denne materialiteten har på denne måten ikke bare vært konstruerende, men også konstituerende i forbindelse med samenes konvertering til kristendommen. Dette ved å ”oppheve” den motsetning som har eksistert mellom bekjennelse til kristendommen på den ene sida og tilhørighet til førkristen univers og materialitet på den andre. Med tanke på den variasjon som gjør seg gjeldende i kristne samiske graver, må et begrep som ”incorporating practice” også forstås på bakgrunn av et fleksibelt materielt repertoar, der både interne (f.eks. individuell status) og eksterne forhold (f.eks. presters intervensjon) kan ha hatt betydning for det materielle innhold. Liknende forhold må nok også legges til grunn for forståelse av førkristne graver. Begreper som kroppsbasert hukommelse og ”incorporating practice” er knytta til handlinger og utøvelse, ikke tanke og refleksjon, og gir slik særlig mening for å forstå en differensiert og ritualisert praksisreligion som den samiske. Henrik Kvandahls utsagn i Samenes historie II (1932) kan indirekte være en bekreftelse på akkurat det:

Men er det ikke en skam å betegne finnene [les: samene] for hedninger? Hva har da prestene gjort? - for lenge efter Körningks tid [etter 1660] betegnes de ennu for hedninger.

Fig. 6. Metallknapp (25 mm i diam) funnet i grav av nyfødt barn på kirkegården Nuvvus på finsk side av Tanaelva (Utsjoki kommune). AI3441, Anatomisk institutt, UiO. Foto: A. Svestad © 2005.

Det var en prost i Torneå - med en menighet av hedninger. De var døpt og deres ekteskaper kirkelig viet av prester, men allikevel kalles de hedninger. Jeg kan ikke fatte det. (Kvandahl 1932:56)

Spørsmålet er om ikke dette nettopp er en indikasjon på materialitetens ”sosiale” og ”organiske” førkristne forbindelse etter kristningen? En annen og kanskje tydeligere indikasjon kan ses gjennom den stadige tilstedeværelse av metallgjenstander i både førkristne og kristne graver. Dette særlig med tanke på den viktige rollen metall synes å ha spilt i forbindelse med tilkomst av samisk etnisitet i tusenåret før Kristus (Olsen 1984, 1991). Metallgjenstandene peker slik nettopp på materialitetens treghet og samtidig på dens konstruerende virkning.

Konklusjon

Det er viktig å forsøke å forstå materialitetens påvirkende kraft. Som sosiologen Bruno Latour (1997) hevder, er uoppmerksomheta om dette fenomenet grunnen til at sosiologene har vært så opptatt av spørreundersøkelser. Det er symptomatisk at et så vidt nytenkende og sentralt arbeid angående samenes kristningsprosess som Håkan Rydvings *The End of Drum Time* (1995a) i stor grad unnlater å ta materielle kilder på

alvor - med mindre de kan oppfattes som "tekst", som de samiske trommene. Utfordringa er å ta mer hensyn til tingene og hvilken rolle de kan ses å spille nærmest som egne aktører. Dette krever imidlertid at man stiller nye spørsmål, som eksempelvis overfor de samiske trommene. Hvilken betydning kan de for eksempel ha hatt som et materielt senter for repeterende kroppsbevegelser? I det heile tatt, i hvilken grad virker materialitet på kroppsbevegelser, handlinger og prosesser?

Det synes å åpne seg nye muligheter gjennom slike spørsmål og tilnærminger. Samtidig synes det å være et godt argument for å komme noe vekk fra den gamle og underkommuniserte "annenrangs" følelse overfor de "usosiale" antropologene, sosiologene og historikerne. Etter mitt syn har disse "skolemestre" i alt for lang tid fått dominere arkeologien med sine egne kilders fortrefelighet. En underdisiplin som historisk arkeologi kan i så måte være et godt eksempel, slik den lever på de skriftlige kilders "nåde" og under historikernes stadige "overvåkning". Dette er likevel ikke et argument for å gi arkeologiske kilder forrang framfor andre kilder. Alle kilder markerer alltid tilstedeværelsen av noe og et ditto fravær av noe; det være seg personer, grupper, interesser, ting etc. Dette er heller ikke et argument for å se bort fra forskjeller mellom mennesker og ting, men som flere har hevda er det grunn til å legge større vekt på symmetrien enn opposisjonen mellom dem (se f.eks. Latour 1996; Shanks 1998; Olsen 2003). Både ting og mennesker er kroppslige og det er ikke uvesentlig for hvordan mennesket opptrer. Kultur kan derfor ikke bare gjøres til mentale og sosiale konstruksjoner, men det er viktig å undersøke hvilken betydning - konstruerende og konstituerende - materialitet har for både individuelle og kollektive praksiser og prosesser i et samfunn. Materialitetens uavhengighet av både artikulering og bevisst tanke gjør den både subtil og virkningsfull, og som antyda på bakgrunn av undersøkelsen av "kristne" samiske graver, også treg.

Det er påpekt at misjonærene hadde store problemer med å forstå samenes forhold til forfedrene (Rydving 1995a:143). På bakgrunn av gjennomgangen ovafor, kan det være grunn til å hevde at en adekvat forståelse av dette neppe vil finne sted uten å ta mer hensyn til de arkeologiske tingene. Jeg vil hevde at dette hensynet synes å være likeså viktig for en adekvat forståelse av samisk religion og dens dynamikk.

I opposisjon til dette synet står et begrep som kulturell eller materiell reminisens. Det gir uttrykk for et statisk syn ved å vise til eksistensen av periodisk, kulturell eller religiøs "reinhet". Som jeg har gitt eksempel på, synes samisk gravskikk verken å kunne karakteriseres som "rein" eller statisk, men dens fleksibilitet virker ikke å ha vært betydningsløs av den grunn. På den måten framstår kanskje samisk gravskikk som et meget illustrerende eksempel på menneskers materielle tilhørighet.

Takk

Takk til professor i osteologi Torstein Sjøvold (Stockholms universitet) for gjennomgang av osteologisk materiale ved Anatomisk institutt (Oslo) og Statens Historiska Museum (Stockholm), og professor i arkeologi Bjørnar Olsen (Universitetet i Tromsø) for kommentarer til et tidligere utkast av denne artikkelen.

Noter

- 1 Østsamene i Norge, Finland og Russland blir på grunnlag av historiske, kulturelle og språklige fellestrekk betrakta som ei egen samisk gruppe i forhold til øvrige såkalte vestsamer. Grense mellom øst og vest synes å ha gått et sted mellom Bugøyfjord i Finnmark og Tornio og Kemi i Bottenviken. "Vestsamer" kan gi feilaktige konnotasjoner, da det historisk opptrer i bestemte kontekster, men det er også viktige fellestrekk mellom samiske grupper innafor det vestsamiske området av Norge, Sverige og Finland (bl.a. m.h.t. kristningen) og vil derfor benyttes i denne sammenheng (jf Storå 1971). Vestsamer innbefatter grupper som nordsamer, lulesamer, pitesamer, umesamer og sørsamer.
- 2 Brev av 11.08 og 01.09.1914, brevarkiv Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- 3 Her også funn og funnopplysninger framkommet gjennom undertegnedes arkivundersøkelser, jf noter.
- 4 Tilsvarende graver finnes muligens på store Rypøya i Revsbotn, Måsøy kommune, Finnmark.
- 5 Undersøkt av P. Simonsen og J. Slettebo 1955. Ts. 5337-38, Ts. 5342, Ts. 5344-46. Arkivopplysninger topografisk arkiv, Tromsø Musum. Samisk tilstedeværelse i denne regionen er for øvrig lite utforska, noe man i den seinere tid er blitt stadig mer klar over (se Borgos *et al.* 1999; Svestad 2004).
- 6 Tilsvarende gjelder bl.a. for Nesseby kirkegård (1754-1907), muligens Gullholmen kirkegård (1719-1868), Tana, og Jámetmielle gravplass (ca 1643-1701), Kautokeino - alle Finnmark.
- 7 Arkivopplysninger Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.

- 8 Det var store protester blant lokale østsamer, som bl.a. resulterte i bannlysning av dr.med. (dav. student) Johan Brun av den ortodokse starost på stedet Nathalie Sava Romanoff (Brev fra J. Brun til K.E. Schreiner av 15.07.1915, brevarkiv Anatomisk inst. Universitetet i Oslo; Sydvaranger Avis 28.09.1915).
- 9 Arkivopplysninger topografisk arkiv, Tromsø Museum, og AI 1151-1244 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- 10 Også kalt Prestøya. Det samiske navnet kan oversettes med Ura el. Uroya (pers. medd. Hartvig Birkely).
- 11 Det er i seinere tid påvist graver på flere av øyene i Porsangerfjorden (pers. medd. Hartvig Birkely, Billávuona mearrasámi sáddanguovddáš/Billefjord sjøsamiske oppvekstsenter).
- 12 Arkivopplysninger AI 3317-3423 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- 13 Arkivopplysninger AI 3316 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo
- 14 Fra søndre deler av Indre Troms og videre sørover på svensk side til Jämtland. Utbredelsen er sannsynligvis større og må ses i sammenheng med manglende registreringer, særlig i Nord-Norge.
- 15 Lappholmen var opp til 2. verdenskrig den sentrale kirkegården for indre del av Tysfjorden. Her er også gjort typiske urgravfunn like ved nevnte graver (Schreiner 1935, Schanche 2000).
- 16 Funnene kom for dagen ved graving av vannledning i 1995. Gravene blei ikke nærmere undersøkt og skjelettene gjenbegravd på kirkegården. Pers. medd. kirkeverge Klemet Hætta, Kautokeino.
- 17 Eg. Dauingsmælen. Arkivopplysninger AI 1272-1282 og AI 1324-1328 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo
- 18 Arkivopplysninger ATA, Riksantikvarieämbätet, Stockholm.
- 19 Arkivmateriale AI 4130-4175 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- 20 Her blei også gjort andre funn i flere av gravene s.s. mynter (datert 1719), krittpipefragment, perle, kniver, bronsekjede, tøyning, jernøks, bronsenåler og spenner.
- 21 Arkivopplysninger AI 4311-4342 Anatomisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- 22 Eg. "De dødes luft" el. "sinnstilstand".

Referanser

- Ahlbäck, Torstein (red.) 1987. *Saami Religion*. Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th-18th of August 1984. The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Andersen, Oddmund 1992. *Ofnotagat. Samer og nordmenn i Ofoten*. Hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Andersen, Oddmund 2002. *Flyttefolk og bofaste: en studie av samisk bosetting i Sør-Troms og Nordre Nordland*. Upubl. doktoravhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

- Arponen, Aki 1993a. Inarin hautuumaasaaret/Gravplatser i Enare träsk. Utredning. *Metsäballituksen luonnonsuojelujulkaisuja* A; 16.
- Arponen, Aki. 1993b. *Kittilä 53 Kurjenpolvi. Historiallisen ajan hautausmaan kunnostus ja kaivaus 1993*. Museovirasto/National Board of Antiquities, Helsinki.
- Backman, Lars & Åsa Lindgren 2004. *Arkeologisk besiktning. Silbojokk, Raä 368, Arjeplog socken, Norrbottens län, Lappland*. Rapport, Norrbottens Museum, Luleå.
- Backman, Lars & Åsa Lindgren 2004. *Arkeologisk undersökning. Silbojokk, Raä 368, Arjeplog socken, Norrbottens län, Lappland*. Rapport, Norrbottens Museum, Luleå.
- Berg, Edel 2001 *Arkeologi i grenseland. Bruk av (skolte)samisk etnografi i studier av forhistoriske fangstsammunn*. Upubl. hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Bergson, Henri 1991 *Matter and Memory*. Oversatt av N.M. Paul & W.S. Palmer. Zone books, New York.
- Bergstol, Jostein 1997. *Fangstfolk og bønder i Osterdalen: rapport fra Fødsomprosjektets delprosjekt "marginal bosetning"*. Varia 42, Oslo.
- Beskow, Hans 1952. *Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 79:1. Stockholm.
- Beskow, Hans 1953. *Kyrkobyggnaderna. Luleå stift i ord och bild*. Stockholm.
- Björklund, Ivar 1997. Om Lars Olsen og hans beretning. *Ottar*, nr. 4:3.
- Borgos, Johan I. & Bugge, Erik & Remen, Geir & Myrvang, Finn 1999. De er her ennå: Samisk historie i Vesterålen. *Møte med Vesterålen: kulturhistoriske emnehefter*. Vesterålsmuseet.
- Bratrein, Håvard Dahl 1970. Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder. *Hålogminne*, nr. 2/3, særtrykk.
- Buchli, Victor (red.) 2002. *The Material Culture Reader*. Berg, Oxford/New York.
- Burström, Mats 1998. Mingling with things. *Fennoscandia Archaeologica* XV:31-33.
- Bäckman, Louise 1975. *Sájva. Föreställningar om hjälp- och skyddväsen i häliga fjäll bland samerna*. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in contemporary religion 13, Stockholm.
- Bäckman, Louise & Hultkrantz, Åke 1978. *Studies in Lapp Shamanism*. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in comparative religion 16, Stockholm
- Bäckman, Louise & Hultkrantz, Åke (red.) 1985. *Saami pre-Christian religion: studies on the oldest traces of religion among the Saamis*. Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in comparative religion, 25. Stockholm.
- Cajmatz, Karl 1950. *Förteckning å fynd från grävningarna å Gammlatsen i Lycksele sommaren 1950*. ATA, Riksantikvarieämbädet, Stockholm.
- Cajmatz, Karl 1951. *Redogörelse för undersökningar å Gammlatsen i Lycksele sommaren 1950*. ATA, Riksantikvarieämbädet, Stockholm.
- Charuzin, Nikolai 1890. *Ruskie lopari*. Oversatt i Hallström 1922:189-192.

- Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dunfjeld-Aagard, Lisa 2005. *Sørsamiske kystområder. Tolkning av fortidig samisk tilstedeværelse i Ytre Namdal*. Upubl. hovedfagsavhandling, Universitetet i Tromsø.
- Edbom, Gunilla 2005. *Samiske kulturarv i samlinger. Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. Arkeologisk rapport 1, Åttje, Svensk Fjäll- och Samemuseum. Jokkmokk.
- Evensen, Børge 2003. *Gravholmer. Gravlokalisering og samfunn i jernalder i Vesterålen*. Upubl. hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Gjessing, Gutorm 1929. *Arkeologiske undersøkelser i Nord-Norge sommeren 1929*. Upubl. rapport, Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Oslo.
- Gottlund, Carl Axel 1860. Barn-likkistor undangömda på Kalmosaari-holme. *Pappershyktan*, s. 270-272.
- Gurina, Nina Nikolaevna 1956. Vestiges de l'age du métal ancien sur la rivage nord de la presqu'île de Kola. *Paléolithique et Néolithique de l'U.R.S.S. Annales du Centre d'Études et de Documentation Paléontologiques*. Vol. 18: 293-331, (red. Okladnikov, A. P).
- Gurina, Nina Nikolaevna 1997. *The History of the Culture of the Kola Peninsula Ancient Population*. Russian Academy of Sciences. The Institute of the Material Culture History. Archaeological Studies, 32. St. Petersburg.
- Hallström, Gustaf 1908. Några grafvar i Jukkasjärvi kyrka. *Fataburen* II, Stockholm.
- Hallström, Gustaf 1921. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken. *Etnologiska studier tillägnade Nils Edvard Hammarstedt*. Stockholm
- Hallström, Gustaf 1922. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken, II. *RIG. Föreningen för svensk kulturhistoria tidskrift*, bd. 5:162-192.
- Hansen, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Helland, Amund 1906. Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Finnmarkens Amt. Del II. Befolkning og Historie. *Norges Land og Folk*, XX. Aschehoug, Kristiania.
- Holck, Per 1990. *Den fysiske antropologi i Norge*. Fra anatomisk institutts historie 1815-1990. Oslo.
- Holck, Per 1991. *Gjenstander funnet i skelettgraver (De Schreinerske samlinger)*. Liste i Anatomisk institutts arkiv, Universitetet i Oslo.
- Holand, Ingegerd 2005. *Appendix IIIa: Samiske kirker og kirkegårder i Troms og Finnmark*. Upubl. notat, Riksantikvaren, Oslo.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1946. *Heidnische Religion und spätere Aberglaube bei den finnischen Lappen*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia/Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXXVII. Helsinki.
- Jacobsen, Kjell 2001. Gardshistorie for Hattfjelldal. *Vefsn bygdebok*, særbind VI a. Mosjoen.
- Kalstad, Johan Albert 1997. Slutten på trommetida - og tida etter. *Ottar*, nr. 4:16-27.

- Karsten, Rafael 1952. *Samefolkets religion. De nordiska lapparnas bedniska tro och kult i religionshistoriske belysning*. Stockholm.
- Kopisto, Aarne 1971. Kuusamon lappalishauta [Ein Lappengrab von Kuusamo]. *Suomen Museo*, vol. 78:64-72.
- Kuoropjättnik, Marina 1997. Noaidie-begrepet blant de russiske samene. *Ottar*, nr. 4:37-45.
- Kvandahl, Henrik 1932. *Samenes historie II. Samlet fra mange kilder med forfatterens anmerkninger*. Utgitt og forlagt av Nils Stinnerbom, Nils Thomassen og Martin Jonassen, Trondheim.
- Latour, Bruno 1996. *Vi har aldri vært moderne*. Spartacus Forlag As, Oslo.
- Latour, Bruno 1997. Det sosiale er ikke lenger laverestående. Intervju i *Morgenbladet*, 14.11.1997.
- Latour, Bruno 1999. *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.)
- Leppäaho, Jorma 1937. Savukosken Mukkalan lappaliskalmisto. *Kotiseutu/Hembygdsföreningens tidskrift*, hefte 3.-4:134-144.
- Luk'jancenko, Tat'jana Vasil'evna 1985. The burial customs of the Kola Saamis. *Saami pre-Christian religion: studies on the oldest traces of religion among the Saamis* (red. Bäckman, Louise & Åke Hultkrantz). Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in comparative religion, 25:201-210. Stockholm.
- Luk'jancenko, Tat'jana Vasil'evna 1987. Die Samen in der UdSSR. Historischer Überblick und Gegenwart. 1987. *Saami Religion. Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th-18th of August 1984*:263-267 (red. Ahlbäck, Torstein). The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Læstadius, Lars Levi 1838/1839. Franska vetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Bore*, nr. (72) 13.
- Manker, Ernst 1945. Lapparnas dödholmar och sommargravar. *Norrbotnen* 1944, Luleå.
- Manker, Ernst 1957. *Lapparnas heliga ställen*. Acta Lapponica XIII, Stockholm.
- Manker, Ernst 1961. *Lappmarksgravar*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Mebius, Hans 1968. *Värrö: studier i samernas förkeristna offerriter*. Skrifter utgivna av Religionshistoriska institutionen i Uppsala 5 (Hum.Fak.). Uppsala.
- Mebius, Hans 1972. *Sjiele. Samiska traditioner om offer*. Skrifter utgivna av Religionshistoriska institutionen i Uppsala 9 (Hum.Fak.). Uppsala.
- Meschke, Christian 1977. *Early Norrland sites on the Umeälven: a study of a cultural-historical survey*. Early Norrland 3. Kungl. Vitterhets historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Mullarkey, John 2000. *Bergson and Philosophy*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana.
- Munch, Steinar 1935. *Gravfunn under Kautokeino kirke*. Upublisert rapport, Anatomisk instituttets arkiv, Universitetet i Oslo.
- Mulk, Inga-Maria & Nordquist, Lennart & Pettersson, Maria 1993. Graven vid Aravuobma. *Duoddaris* 5, Jokkmokk.

- Möllman-Palmgren, Holger 1931. *En ödemarckskyrkas byggnadshistoria*. Västerbotten.
- Nesheim, Asbjørn 1966. *Samene. Historie og kultur*. Tanum forlag, Oslo.
- Niemi, Einar. 1994. Del V. Østsamene - ressursutnyttelse og rettigheter. *NOU* 1994:21 - Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv. Oslo
- Nissen, Kristian u.å. *Gamle begravelser under Kautokeino kirke*. P.M., Anatomisk institutts arkiv, Universitetet i Oslo.
- Olsen, Bjørnar 1984. *Stabilitet og endring*. Upubl. magisteravhandling, Universitetet i Tromsø.
- Olsen, Bjørnar 1991. Kjelmoøyfunnenes (virknings)historie og arkeologi. *Vikings*, bd. LIV.
- Olsen, Bjørnar 2003. Material Culture after Text: Re-Membering Things. *Norwegian Archaeological Review*, 36/2:87-104.
- Olsen, Bjørnar 2004. Momenter til et forsvar av tingene. *Nordisk Museologi*, nr. 2:25-36.
- Olsen, Bjørnar 2006a. Ting-mennesker-samfunn: Introduksjon til en symmetrisk arkeologi. *Arkeologisk Forum*, nr. 14:13-18.
- Olsen, Bjørnar 2006b. Scenes from a Troubled Engagement: Post-structuralism and Material Culture Studies, pp. 85-103. *Handbook of Material Culture* (eds. Tilley, Christopher & Keane, Webb & Küchler, Susanne & Rowlands, Mike & Spyer, Patricia). SAGE Publications, London..
- Ovsianikov, Oleg V. & Terebikhin, Nikolaj M. 1994. Sacred space in the culture of the Arctic regions. *Sacred sites, Sacred places* (eds. D. Carmichael, J. Hubert, B. Reeves & A. Schanche). One World Archaeology 23. Routledge, London.
- Paulaharju, Samuli 1921. *Koltain mailta: kansatieteellisiä kuvauksia Kuollan-lapista*. Helsinki.
- Pentikäinen, Juha 1984. The Sámi shaman: mediator between man and universe. *Hoppál*, s. 125-148.
- Pentikäinen, Juha 1997. *Die Mythologie der Saamen*. Oversatt fra finsk av Angela Bartens. Ethnologische Beiträge zur Circumpolarforschung Bd. 3.
- Pettersson, Olof 1957. *Jabmek and Jabmeaimo. A Comparative Study of the Dead and the Realm of the Dead in Lappish Religion*. Lunds Univeristets Årsskrift, n.f. avd. 1, 52/6.
- Pettersson, Olof Petter 1912. Fornlapparnas sätt att begrafva sina döda. *Fataburen*, hefte 2:92-97.
- Purhonen, Paula 1996. Shaman graves in Northern Finland - an encounter of paganism with Christianity. *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Jyväskylä 10.-15.8.1995:362-367* (eds: H. Leskinen & R. Raittila & T. Seilenthal). Pars VII, Litteratura Archaeologia & Anthropologia. Jyväskylä.
- Reuterskiöld, Edgar 1912. *De nordiska lapparnas religion*. Populära Etnologiska Skrifter, Stockholm.
- Ruohonen, Juha 2002. Väliaikaista kaikki on vaan? - historiallisen ajan hautasaaret arkeologisina kohteina. *Muinaistutkija* 4:32-43.

- Ruohonen, Juha 2005. *Rauha eläville, lepo kuolleille. Kirkkomaan ulkopuoliset hautapaikat arkeologisen aineiston, historiallisten lähteiden, paikannimistön ja perimätiedon kuvaamana*. Upublisert pro gradu-avhandling i arkeologi, Turun yliopisto/Åbo Universitet.
- Rydving, Håkan 1995a. *The End of Drum-Time. Religious Change among the Lule Saami, 1670s-1740s*. 2. utg. Acta Universitatis Upsalensis - Historia Religio-num 12. Uppsala.
- Rydving, Håkan 1995b. *Samisk religionshistoria: några källkritiska problem* Religionshistoriska forskningsrapporter från Uppsala 4. Uppsala.
- Schanche, Audhild 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi Girji OS, Karasjok.
- Schreiner, Kristian Emil 1935. *Zur Osteologie der Lappen*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, serie B:XXVIII 1, Oslo.
- Schiffer, Michael B. 1999. *The Material Life of Human Beings. Artifacts, Behavior, and Communication*. Routledge, London/New York.
- Sergejeva, Jelena 1997. Noaidiene blant samene på Kola. *Ottar*, nr. 4:28-36.
- Shanks, Michael 1998. The life of an artifact in an interpretive archaeology. *Fennoscandia Archaeologica* XV:15-30.
- Shumkin, Vladimir & Murashkin, Anton 2003. New Evidence About the Cemetery on Bolshoy Oleny Island in the Kola Bay of the Barents Sea. *Archaeological News*, No 10:26-30.
- Shumkin, Vladimir & Kolpakov, Evgenej & Murashkin, Anton 2006. Oleneostrovski cemetery Barents Sea, Kola archaeological expedition. Russian Academy of Sciences. <http://kae.rekvizit.ru/olen/olhist.htm>
- Simonsen, Povl 1959. De dødes øy i Pasvikelva. *Ottar* 22:23-24.
- Simonsen, Povl 1982. *Veidemenn på nordkalotten*, bd. 4. Stensilserie B, Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, Povl & Vorren, Ørnulf 1960. Pasvikundersøkelsene. *Tromsø Museums Arbok*. Tromsø.
- Sjøvold, Thorleif 1962. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway I*. Tromsø Museums Skrifter vol. X, 1. Norwegian Universities Press, Tromsø/Oslo.
- Sjøvold, Thorleif 1974. *The Iron Age Settlement of Arctic Norway II*. Tromsø Museums Skrifter vol. X, 2. Norwegian Universities Press, Tromsø/Oslo/Bergen.
- Smidt, Peter Lorenz 1938. *Kautokeino og Kautokeino-lappene. En historisk og ergologisk regionalstudie*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XXXIV. Oslo.
- Solberg, Ole 1909. *Eisenzitfunde aus Ostfinnmarken: lappländische studien*. Videnskabselskabets skrifter II, nr. 7, Christiania.
- Steen, Adolf 1954. *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*. Avhandling utgitt av Egede Instituttet 5. Oslo.
- Storå, Nils 1971. *Burial Customs of the Skolt Lapps*. Folklore Fellows Communications no. 210, vol. LXXXIX 2. Helsinki.
- Storå, Nils 1977. De ryska klostren och Kola-samernas rätt til jakt och fiske. I

- K. Bergsland (red.): *Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger XXVIII.
- Stångberg, Andreas 2005. Soejvengeelle - En samisk grav i Vapsten. *Efter förfädernas sed. Om samisk religion* (red. Å. Viridi Kroik). Boska - Föreningen för bevarande av samisk kultur och medicin, Göteborg.
- Svestad, Asgeir 2004. *Andøya vindpark. Deltema kulturminner og kulturmiljø*. Upubl. rapport arealplan 06 - konsekvensanalyse kulturminner og kulturmiljø. Norsk institutt for kulturminneforskning, Tromsø.
- Svestad, Asgeir 2006a. *Undersøkelse av graver på Kirkegårdsøya, Hammerfest kommune, Finnmark fylke*. Upubl. rapport, Universitetet i Tromsø.
- Svestad, Asgeir 2006b. *Jabmeksuolo - dodeholmene i Leinavatn*. Upubl. rapport, Universitetet i Tromsø.
- Svestad, Asgeir & Barlindhaug, Stine 2003. *Samiske kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord-Troms og Finnmark*. NIKU Rapport 4. Tromsø.
- Sydvaranger Avis*. Kirkenes.
- Smidt, Alexander Victor 1930. Ancient cemetery on the Kola Gulf. *The Commission expeditionary research*. Vol. 23:119-169.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka. 2003. Lapp Cairns as a Source on Metal Period Settlement in the Inland Regions of Finland. *Acta Borealia* nr. 1:21-47.
- Tilley, Christopher & Keane, Webb & Küchler, Susanne & Rowlands, Mike & Spyer, Patricia (eds.) 2006. *Handbook of Material Culture*. SAGE Publications, London.
- Vorren, Ørnulf. 1985. Circular sacrificial sites and their function. *Saami pre-Christian religion: studies on the oldest traces of religion among the Saamis* (red. Bäckman, Louise & Åke Hultkrantz). Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in comparative religion, 25:69-81. Stockholm.
- Vorren, Ørnulf. 1987. Sacrificial Sites, types and Function. *Saami Religion. Based on papers read at the symposium on Saami religion held at Åbo, Finland, on the 16th-18th of August 1984*:94-110 (red. Ahlbäck, Torstein). The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo.
- Vorren, Ørnulf & Eriksen, Hans Kristian. 1993. *Samiske offerplasser i Varanger*. Tromsø museums skrifter 28, Stonglandseidet.
- Wiklund, Karl Bernhard. 1916. *Ruonala Kyrka*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala.
- Widén, Bill. 1980. Religionsskiftet från hedendom till kristendom bland samerna i Nord-Skandinavien. *Nord-Skandinaviens historia i närvetenskaplig belysning*. Acta Universitatis Umensis, Umeå Studies in Humanities, 24.
- Zachrisson, Inger. 1976. *Lapps and Scandinavians. Archaeological finds from northern Sweden*. Early Norrland 10. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Zachrisson, Inger. 1978. Samer och skandinaver - Arkeologiska fynd från övre Norrland. *Studier i norrländsk forntid*. Acta Bothniensia occidentalis. Skrifter

i västerbottnisk kulturhistoria 1:140-150. Umeå.
Zachrisson, Inger (red.). 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellan-skandinavien*. Monographs 4, Statens historiska museum, Stockholm.

Personlige meddelelser

Backman, Lars & Åsa Lindgren. 2005.
Birkely, Hartvig. 2005, 2007.
Hætta, Klemet. 2005.
Kalstad, Johan Albert. 2005.
Ruohonen, Juha 2006.
Zachrisson, Inger. 2005.